

Doktori tézisek

A disszertáció címe: Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon

Szerző: Bartha Anikó Eszter

Témavezető: Somlai Péter, egyetemi tanár

A benyújtás helye: ELTE Társadalomtudományi Kara, Szociológia Doktori Iskola

A benyújtás időpontja: 2010

Magyarországon és általában a szocialista országokban a munkástörténetre mind az államszocialista időszakban, mind pedig az államszocializmus bukása után rányomta bélyegét az ideológiai megközelítés. Az uralkodó kommunista párt mindenhol a munkásságot deklarálta uralkodó osztálynak; az a tézis, hogy a párt győzelemre vitte a munkásosztálynak a tőke ellen vívott harcát, szervesen beépült az államszocialista rendszer legitimációs ideológiájába és visszatérő eleme volt a hivatalos kommunista agitációnak és propagandának. Ennélfogva az a kutató, aki olyan következtetésre jutott, amelyik ellentmondott a hivatalos marxizmus-leninizmus rangjára emelt legitimációs ideológiának, tudományos pályafutását kockáztatta – legalábbis a kommunista blokk országaiban. Ettől függetlenül is születtek azonban éppen a „legvidámabb barakknak” kikiáltott Magyarországon fontos eredmények a munkásosztály, osztály és a szocializmus témakörében. Mindenképpen érdemes megemlíteni Kemény István antropológiai kutatásait, aki fontos tényezőket ismert fel a szocialista munkásosztály rétegződésében, a származástól a lakóhelyig, illetve a végzett munka jellegéig. A struktúravizsgálatok közül kiemelem Ferge Zsuzsa munkáját, aki a munkajelleg-csoportokkal helyettesítette a két osztály-egy réteg modellt (munkásság, parasztság és az értelmiség). És végül, feltétlenül említést érdemelnek Héthy Lajos és Makó Csaba ipari szociológiai munkái, és az a tézis, hogy a „létező szocializmusban” is létezik béralku – sőt, a termelés kulcspozícióiban dolgozó munkások igen jelentős informális nyomást tudnak gyakorolni a vállalati vezetőkre, akik a terv teljesítése miatt sokszor arra kényszerülnek, hogy kielégítsék a munkások anyagi követeléseit.

A fenti munkák jelzik, hogy elindult egy re-orientáció attól az ideológiai narratívától, amelyben a munkásosztály csak elnyomott vagy uralkodó osztály lehetett. A rendszer baloldali kritikussai sokszor eljutottak az ideológia tagadásához – vagyis ahhoz a tézishoz, hogy a munkásságot az államszocializmusban éppen úgy kizsákmányolják, mint a kapitalista országokban. Michael Burawoy sokat tett annak érdekében, hogy új kérdések szülessenek, amelyek meghaladhatják a mindkét oldalon propagált hidegháborús ideológiai narratívát. A kutató kapitalista és volt gyarmati országok üzem- és munkaszervezetét hasonlította össze, és arra a következtetésre jutott, hogy a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a hegemon despotizmus, ahol a munkások tesznek engedményeket a tőkének, annak érdekében, hogy megmentse a gyárat és a munkájukat. A kutató eredetileg Lengyelországban kívánta tesztelni, hogy a hegemon despotizmus a szocialista országokban is megjelenik-e, de a Szolidaritással szemben alkalmazott állami represszió és a katonai diktatúra bevezetése megghiúsította a lengyel terepmunkát. Burawoy így végül a magyar Lenin Kohászati Művekben szerzett tapasztalatokat a szocialista üzemszervezésről. Terepmunkája megerősítette a hegemon despotizmus tézisének a szocialista országokban; igaz, a kutató ekkor még úgy gondolta, hogy ha megszabadulnak az állampárt gyámkodásától, a szocialista

munkások több eséllyel valósítanak meg egy önigazgató, demokratikus szocializmust, mint a kapitalizmusban szocializálódott társaik.

Az államszocializmus bukása nem igazolta a Burawoyhoz hasonló nyugati baloldali gondolkodók várakozásait. Ahogyan az angol munkástörténész, Mark Pittaway fogalmazott, Magyarországon a rendszer nem bumm-mal, csak nyüsztéssel ért véget. Ennek oka leginkább az, hogy a munkásság voltaképpen sikeresen integrálódott bele abba a Kádár-rendszerbe, amelyik az életszínvonal folyamatos növelésére alapozta legitimációját, és minden szocialista szlogen ellenére egy materialista értékrendet közvetített az állampárt fő társadalmi támaszának számító munkásosztály felé. Burawoy is említi, hogy a munkások kitartóan kérdezték az amerikai professzort az amerikai munkások fizetéséről és életszínvonaláról, miközben a szocialista rendszer olyan büszke vívmányai, mint az ingyenes egészségügy, a felsőoktatás vagy a kultúra támogatása szóba sem kerültek, mint a fizetést kompenzáló tényezők. A rendszer tehát sikeresen depolitizálta a munkásokat, de azon az áron, hogy a fogyasztói tudatot erősítette, miközben a munkások körében is hiteltelennek számító hivatalos „marxizmus-leninizmus” propagálásával lejáratta az egész szocialista ideológiát. Nemcsak az ellenzéki értelmiség, hanem a munkások is nagyon jól tudták, hogy a munkásosztály nem uralkodó osztály; így azonban a rendszer azon vívmányai sem számítottak értéknek, amelyek pedig valóban elősegítették a munkások társadalmi és kulturális emancipációját.

Az állampárttal együtt annak hivatalos ideológiája is megbukott, de ez sem vitte előrébb a tudományban a munkáskutatást. A történészek új nemzedéke fontos eredményeket ért el a sztálini időszak munkáspolitikájának revíziójában; az 1989 utáni időszak viszont megint áldozatul esett az ideológiai megközelítésnek. Berliozsal szólva azt mondhatjuk, mintha közmegegyezés volna arról, hogy a szocialista munkásosztály soha nem létezett. Holott számszerűen az ipari munkásság alkotta a foglalkoztatottak legnagyobb csoportját – és nagyon kevés kutatás foglalkozott azzal, hogy mi is történt ezzel a társadalmi csoporttal a rendszerváltás után. A kivételek között említhetem Szalai Erzsébet úttörő tanulmányát a hazai munkásság struktúrájáról és tudatáról, illetve Ferge Zsuzsa leírását a mai magyar társadalomról, aki beemelte a struktúrába a munkásosztályt.

Kutatásom adalékot szeretne adni ehhez a meg nem írt történethez. Kutatásom fő kérdése: hogyan élte meg a rendszerváltást a nagyipari munkásság két csoportja: a jénai Carl Zeiss és a magyar Rába gyár dolgozói, és hogyan hatott társadalmi-politikai tudatukra ez a tapasztalat? Munkám fő forrásai 40-40 életút-interjú, amelyeket a két gyár munkásaival készítettem 2002 és 2004 között. Az interjúalanyok valamennyien 38 év felett voltak, többségük a 40-60 éves korosztályba tartozott. Fele-fele arányban kerültek bele nők és férfiak a mintába, és ugyancsak fele-fele arányban voltak azok, akik folyamatosan a gyárban dolgoztak, illetve azok, akiket nyugdíjaztak vagy leépítettek. Az interjúk alapján a tapasztalatokat három dimenzióra osztottam: a munka világa, az életszínvonal és a fogyasztói társadalomba való integráció foka, és az emberi kapcsolatok változása. Végezetül azt vizsgáltam, hogyan befolyásolták ezek a tapasztalatok a rendszerváltás és az új demokrácia megítélését a két országban, és hogyan látják a munkások helyzetét régen és ma az egykori szocialista mintavállalatok dolgozói.

Az eredmények ismertetése előtt két szempontot szeretnék kiemelni, amelyek lehetővé teszik a téma újszerű megközelítését. Az első a történeti nézőpont alkalmazása. Mivel a fent leírt okok miatt a munkástéma menthetetlenül megrekedt a legitimációs ideológiák csapdájában, a szociológus jobbára csak a megélt tudására tud támaszkodni a rendszerváltás előtti időszak vonatkozásában. A jelen munka szerves folytatását jelenti korábbi kutatásomnak, ahol ugyanebben a két nagy gyárban vizsgáltam a munkáspolitikai helyi megvalósulását, sikereit és kudarcait, valamint az állampárt és a munkások viszonyát az 1960-as évek végétől az államszocializmus összeomlásáig a levéltári források tükrében. Az interjúkat össze tudom

tehát vetni a kortárs dokumentumok tanúságával – akkor is, ha az utóbbiakat meghatározta a mindenkori politika (pl. hangulatjelentések).

A másik szempont az összehasonlítás mint módszer alkalmazása. A két ország kiválasztását az indokolta, hogy a munkások szocializációját tekintve meghatározó időszakban fontos hasonlóságok voltak a két rendszer között; ezeket neveztem „jóléti diktatúráknak”, mert elsősorban az életszínvonal terén nyújtott kedvezményekkel igyekeztek biztosítani a lakosság politikai támogatását. Ipari fejlettség tekintetében azonban mindig is voltak különbségek a két ország között: Magyarország hagyományosan a kelet-európai félperifériához tartozott, míg Németország a kapitalista centrum része volt. Noha keleti területein megfigyelhető a Szűcs Jenő által leírt ún. kettős fejlődés (rendies vonások, a nemesi kasztrendszer túlélése, a túlfejlett állam és a gyenge polgárság), az NDK iparilag fejlettebb állam volt, mint Magyarország, annak ellenére, hogy az államszocializmus Kelet-Európa szerte e különbségek nivellálására törekedett. Az ipari fejlődés különbségei még szembetűnőbbé váltak a rendszerváltás után, amikor az NDK egyesült az európai gazdaság motorjának számító Nyugat-Németországgal. A rendszerváltás óriási társadalmi és emberi költségeit (említhetem itt a munkanélküliséget, ami a keleti tartományokban ma is duplája a nyugatinak) enyhítette a nyugatnémet jóléti intézmények átvétele, amire Magyarországnak nem volt lehetősége. A kutatás egyik kérdése az volt, hogyan befolyásolja a munkások tudatát és mentalitását országuknak a világ gazdasági rendszerben elfoglalt különböző pozíciója a poszt-indusztriális átmenet idején – hiszen a munkások mindkét országban átértékelték a fordista struktúra válságát és a hagyományos nagyipar leépülését.

Ismert, hogy az 1970-es évek közepétől a fejlett kapitalista országok áttérnek az ún. posztfordista modellre, amelyet Boltanski és Chiapello így jellemeznek: a kapitalizmus feladja a termelés folyamatának hierarchikus, fordista struktúráját, és helyette kialakít egy hálózat alapú szervezeti formát, amely teret enged a munkavállalói kezdeményezésnek és a munkahelyi autonómiának. A hierarchikus-centralizált irányítási lánc helyett kiterjedt hálózatokat kapunk résztvevők sokaságával, a munkát teamekben szervezik, vagy projektek alapján, figyelembe veszik a vásárlói megelégedettséget, és általánosan mozgósítják a munkásokat, hogy megvalósítsák vezetőik vízióit. Az új munkásosztály fő jellemzője tehát, hogy szervezetlen és atomizált; a hagyományos nagyipari munkásság társadalmi és politikai súlyának csökkenését egyébként már Gorz is megfigyelte az 1980-as évek elején. Kevésbé vizsgált azonban az a kérdés, hogy az államszocialista országok miért ragaszkodtak a fordista modell fenntartásához; szokás felhozni a vezetők elaggott életkorát és a kommunista politikusok általános félelmét az információs társadalomtól, de én fontosnak tartok itt rámutatni éppen a munkáspolitikára, hiszen az ipar szerkezeti átalakítása tömeges állásvesztéssel és éppen annak az osztálynak a megrendülésével járt volna együtt, amelyikre az állampárt a társadalmi befolyását építette. Hogy ezzel mennyire tisztában voltak, annak bizonyítására idézném, hogy 1989-ben az MSZMP közgazdászai számoltak azzal a radikális átalakítással, ami végül is bekövetkezett, de úgy gondolták, hogy ennek megvalósulása esetén elkerülhetetlen lenne egy társadalmi forradalom.

Ez a jóslat nem teljesült, a kapitalizmust nem ingatta meg a posztfordista átmenet óriási társadalmi és emberi költsége. A magyar esetben azonban a privatizáció során tapasztalt visszasságok aláásták az új demokráciába vetett hitet, és sokak szemében az új politikai-gazdasági elit is csak a korrupciónak és az állami vagyon kiárusításának köszönhetette pozícióját, ami nagyban aláasta a hazai politikusok és üzletemberek hitelét. A Rába munkásai egyöntetűen a „hanyatlás narratívájába” illesztették bele gyáruk rendszerváltás utáni történetét, ahol a vezetők leépítették a termelést, az új tulajdonosok nem fektettek be a műszaki-technikai fejlesztésbe, a gyár értékes ingatlanjait pedig eladták. Ha Szalai Erzsébet modelljében gondolkodunk, akkor a Rába egykori törzsgárdája a hazai szektor alulfizetett,

kizsákmányolt, „buheráló” munkásságával azonosult. A fejlődést az újkapitalizmusban azok a multinacionális vállalatok képviselték, amelyek a munkások szerint tönkretették a hazai ipar egykori büszkeségeit, elcsábították tőlük a legjobb munkaerőt és nagyobb tőkeerejükkel tisztességtelen versenyre kényszerítették a tőkehiányos magyar vállalatokat. A Zeissnél is drasztikus létszámleépítésekre került sor, de a vállalatnál maradó németek pozitív tapasztalatokat szereztek a posztfordista munkaszervezésről, hiszen az új tulajdonos nyugatnémet Zeiss vállalat modernizálta a megmaradt üzemeket, lecserélte az elavult gépsorokat és gyártási technológiát, és jelentős fejlesztéseket hajtott végre a termelésben. Így a munkások közvetlenül is részesülhettek a posztfordista innováció vívmányaiban – különösen úgy, hogy a modernizálás során a munkakörülmények is jelentősen javultak (légkondicionáló beszerelése, nagyobb tisztaság, új mosdók, menza, stb.). A német esetben különösen negatív tapasztalatnak nem a privatizáció, hanem a munkanélküliség bizonyult: mindegyik interjúalany szembesült ezzel a fenyegetéssel rokonain, barátain vagy személyes sorsán keresztül. A tartós munkanélküliség nemcsak a dolgozók társadalmából jelentett kirekesztődést, hanem sokan igen súlyos lelki tünetekről és elszigetelődésről is beszámoltak. Néhány történetben klinikai kezelés és öngyilkosság is előfordult. Nem véletlenül jelentette a németeknek a munkanélküliség a rendszerváltás legfélelmetesebb tapasztalatát.

A második dimenzió, vagyis az életszínvonal vonatkozásában is különösen szembetűnő különbségeket tapasztalunk a két minta között. Az anyagi világban a németek döntő többsége javulásról számolt be: a dolgozók anyagilag gyarapodtak, a munkanélküliek a szolgáltatások terén vették észre elsősorban a fejlődést. Nem így a magyarok, akik döntően stagnáló vagy romló életszínvonalról számoltak be az interjúkban. A Kádár-korszak fő pozitívumai között szerepelt a kiszámíthatóság és az életszínvonal: a rendszerben ugyan nem voltak nagy perspektívák, de abban mindenki egyetértett, hogy akkor a „kisember” is boldogulhatott. Az interjúalanyok egyöntetűen úgy gondolták, hogy a munkásság volt a rendszerváltás nagy vesztese: szemben a németekkel, a többség nem a társadalmi hierarchiák szigorodását, hanem az anyagi lesüllyedést fájlalta a legjobban. Miközben a németek szemében utólag sem növelte meg a honeckeri állam vonzerejét a kormány által garantált életszínvonal, addig Magyarországon a munkások többsége továbbra is aszerint mérte le a kormányok teljesítményét, hogy mennyire tudják növelni az életszínvonalat. Ezért nem véletlen, hogy sokan – főleg a falvakban élő családayák – a diktatúra ellenére is inkább választották volna a Kádár-rendszert, mint az újkapitalizmust. A materiális gondolkodás tehát a magyar esetben nem változott; ellenkezőleg, a munkások többsége kevésbé tudta kielégíteni fogyasztói igényeit az új rendszerben, mint a régiben, és mivel a nyilvánosságban nem volt jelen egy alternatív értékrendszer, az emberekben tovább mélyült a depriváció érzése és a frusztráció.

Az új rendszerben az emberi kapcsolatok változására egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok. A német életút-történetekből az derül ki, hogy náluk az individualizáció is erősebben érvényesült, mint a magyaroknál. A kiindulási helyzet is különbözött, hiszen az NDK egy jóval kollektivistább szocializmust próbált megvalósítani, mint a piac kiszélesítésével kísérletező Magyarország. Az, hogy a technikai fejlődés feleslegessé teszi az emberek egy részét, mélyen benne volt a német köztudatban, mint ahogyan az is, hogy az új rendszerben jóval kielezettebb verseny folyik a munkahelyekért, mint a régiben. Ennek következménye a társadalomban lezajlott nagyfokú individualizáció, a régi közösségi szellem eltűnése a munkahelyekről, a „riválisok” kiszorítása a jó munkahelyi pozíciókból, a magánjellegű kapcsolatok háttérbe szorulása a munkatársak között, a kíméletlen versenyzés, az információk eltitkolása a másik elől (nehogy ő húzzon hasznot belőle) és a bezárkózás. A német interjúalanyok többsége egyenesen „magányos harcosokról” beszélt. Mind a keletnémetek, mind pedig a magyarok hiányolták a régi munkahelyi kollektívákat és azt a közösségi szellemet, amelyik megvolt a szocializmus idején. Az

interjúalanyok mindkét mintában elmondták, hogy a régi rendszerben máshogy viszonyultak egymáshoz az emberek: közösségibb volt a gondolkodás, kevésbé a haszon, a társadalmi hierarchia és az érdek irányította a társas érintkezést, és egyértelműen jobbak voltak az emberi kapcsolatok. A régi munkahelyi közösségek megszűnésére tehát egyformán negatívan reagáltak a keletnémetek és a magyarok – nem véletlen, hogy ezen a közösségi talajon fogalmazódott meg a magyar és a német munkások körében a leginkább azonos antikapitalista kritika.

Az utolsó fejezetben két nagy kérdést vizsgáltam: a munkásság helyét az új rendszerben és a rendszerváltásnak és az új demokráciának a megítélését. A németek továbbra is a középosztály részének tekintették a szakmunkásságot, mint ahogyan azt sem bánták, ha gyermekük nem szerez diplomát, hanem valami jó szakmát tanul. Ennek a csoportnak a tudatában mélyen benne volt az NDK-ban megszokott nagyobb társadalmi egyenlőség; erre a sokakban megmaradt baloldali mentalitásra a baloldali pártok is számíthattak Németországban. A magyar esetben viszont a munkások egyöntetűen a rendszerváltás vesztesei közé sorolták a munkásságot. A dolgozó németekkel ellentétben a mintában megszólaló magyar munkások mind arról számoltak be, hogy romlott az életszínvonaluk, és csökkentek a tartalékaik. A munkásokat elkészerítette, hogy annak ellenére sem tudnak kijönni a fizetésükből, hogy megvan a rendes, bejelentett munkájuk. A többség kilátástalannak tartotta a középosztály helyzetét (ahová sorolták magukat); gyermekeiket pedig mindenképpen főiskolára vagy egyetemre szánták azok, akik abban a helyzetben voltak, hogy valamennyire biztosítani tudták a gyerek jövőjét. Egyfajta baloldali mentalitást itt is megőriztek az egykori munkásközösségek; de az is igaz, hogy azt mindegyik munkás hangsúlyozta: Magyarországon egyik párt sem tett semmit a munkásokért.

A másik nagy kérdés, hogyan ítélték meg a munkások a kapitalizmus tapasztalatával a hátuk mögött a rendszerváltást és az új demokráciát. A német esetben a rendszerváltást illetően egyértelmű a kép: senki sem bánta meg, hogy jött a *Wende*, sem az egykori párttagok, sem pedig azok a mérnökök, műszaki rajzoló és könyvelők, akik ideiglenesen vagy akár tartósan is munkanélkülivé váltak az új rendszerben. Általában véve mindenki úgy látta, hogy a honeckeri állam megérett a bukásra. Bár nem fogadták el a náciizmussal való analógiát (a náciizmus elutasítása – talán az antifasiszta nevelés eredményeképpen – nagyon erős volt ebben a korosztályban) a megszólalók kizárták a lehetőségét még egy ilyen diktatúrának. A honeckeri állam elutasíthatóságát jól mutatja, hogy még az új rendszerben hajléktalanná vált interjúalanyom sem kíváncszott vissza az NDK-ba.

Magát a kapitalizmust azonban már árnyaltabban ítélték meg a munkások. A posztfordista fejlődés pozitívumai mellett nagyon sok negatívumot is felsoroltak a munkások. Kiemelt helyen állt a munkanélküliség és a túlhajtott individualizáció, ami a németek többsége szerint a társadalmi együttélést is veszélyezteti. Mind a dolgozók, mind pedig a munkanélküliek körében megfigyelhetjük a fogyasztói társadalom kritikáját; nagy szerepet kapott itt a környezettudatosság (az ember a saját jövőjét veszélyezteti, ha felelőtlenül kizsákmányolja és rombolja környezetét a nagyobb haszon reményében) és a közösségi, emberi értékek hangsúlyozása a mind nagyobb fogyasztásra ösztönző fejlődéssel szemben.

A magyar vélemények több ponton is markánsan különböztek a németektől. A németek a magukénak érezték a *Wendét*; többen elmondták, hogy kimentek a nagy tüntetésekre, és úgy érezték, hogy aktív szereplői voltak a diktatúra bukásának. A magyarok többsége nem vállalt közösséget a rendszerváltással (igaz, a kommunistákkal sem!), és általában megfigyelhető volt egy igen erős *ressentiment* azokkal a csoportokkal szemben, akik a munkások véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagy mértékben profitáltak a nép tulajdonának kiárusításából és az új rendszerből. Ide sorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt. A

privatizációt kivétel nélkül mind nagyon negatívan ítélték meg a megszólalók: a Rába privatizációját a munkások úgy írták le, hogy a vezetők „szétlopták” a gyárat, de ugyanezt gondolták a többi állami vállalat magánosításáról is. A külföldi tulajdonosokkal szembeni bizalmatlanságot fokozta, hogy a munkások szerint a külföldi cégek csak a magyar piacokat akarták megszerezni, és leépítették a magyar termelést, vagy pedig bezárták a gyárakat. De a multinacionális vállalatokról is megvolt a munkások véleménye: kivitték a profitot az országból és kizsákmányolták a magyar munkaerőt. Ezek után nem meglepő, hogy a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, amelynek ők csak a hátrányait érzékelték: a vállalat leépült, a munkáslétszám az ötödére zsugorodott, elveszett a gyár régi presztízse, amit a betelepülő Audi még jobban kihangsúlyozott, és visszaesett a munkások életszínvonala. Tovább fokozta a *ressentiment* érzését az új elit „hivalkodó fogyasztása”: nagyon sokan elmondták, hogy régen, a szocializmus idején a vezetők és a munkások között nem voltak akkora anyagi különbségek, mint az új rendszerben.

A magyar munkások körében tehát erős kételyek fogalmazódtak meg mind a rendszerváltással, mind pedig az új demokráciával kapcsolatban. Ezek a kételyek azonban nem egy általános rendszerkritika irányába mutattak, hanem inkább egy sajátos magyar út preferálásába, ahol az állam valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik egyfelől a multinacionális vállalatok és a hazai termelők, másfelől pedig a munkásság és a tőkések érdekei között. Több oka is lehet annak, hogy a magyar politikai baloldal miért nem tudott profitálni ezekből a kételyekből. A német és a magyar mentalitás különbségei mellett érdemes rámutatni a baloldali nyilvánosság hiányára; elgondolkoztató, hogy még az elkötelezett baloldali szavazók is azt mondták, hogy egyetlen párt sem tekinti feladatának, hogy felvállalja a munkások érdekképviselését. A munkásosztály látványos kirekesztődése a politikából és az érdekvédelem gyengesége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többség csak az államban reménykedett, amely hitük (vagy reményeik) szerint osztályok felett áll, és mint ilyen, tesz valamit a „kisemberekért”.

Az eredmények segítenek megmagyarázni a Kádár-korszak ambivalens megítélését. Az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás utáni vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával, ahogyan azt sok interjúban is megfigyelhettük. Míg a németek azonosultak a *Wendével*, és még a tartós munkanélküliek sem kíváncsoltak vissza a honeckeri „munkásállamba”, addig a magyarok között csak kevesen voltak olyanok, akik úgy érezték, hogy profitáltak a rendszerváltásból és az új demokráciából. A negatív tapasztalatok hatására Magyarországon a többség elutasította a nyugati mintájú kapitalizmust, és a nagyobb és erősebb államban, illetve egy sajátos magyar út preferálásában vélték megtalálni a perifériás fejlődés ellenszerét. A keletnémetek sikerebb integrációját a kapitalista világ gazdaságba tehát egy mentalitásváltozás is kísérte, amit a magyar esetben kevésbé lehet kimutatni.

Ugyanakkor fontos hasonlóságnak tartom, hogy a szakszervezeti- és munkásmozgalom helyzetéről egyformán pesszimistán nyilatkoztak az interjúalanyok. A magyarok a nagyüzemek megszűnésével és a szakszervezeti mozgalom szándékos szétverésével magyarázták a munkástiltakozás hiányát. A németek úgy vélekedtek, hogy a munkahelyen az emberek atomizáltak, magányos harcosok, és mindenkit csak az foglalkoztat, hogyan tartsa meg a munkahelyét. Abban megegyeztek a vélemények, hogy általában meggyengült az érdekképviselés. A munkások egyik mintában sem vártak az elkövetkező években jelentős társadalmi változásokat; a mindennapok mikrovilágában azonban sokan kifejezték, hogy nagyobb közösségi életre lenne igényük, mint ami a magányos harcosoknak megadatik.